

NYELVMŰVELÉS

Orvosok és természettudósok szerepe a nyelvművelésben a XVIII. századi Magyarországon

A történelem során időről időre visszatérő jelenség volt az új szellemi áramlatok, a társadalmi változások igényével fellépő mozgalmak összekapcsolódása az anyanyelvűség kérdésével. Nem volt ez másként a felvilágosodás századában sem, amikor a célkitűzések egyik sarkalatos pontja a tudományok anyanyelven történő művelése, terjesztése volt. Ez maga után vonta azt a természetes igényt, hogy a nyelvet alkalmassá kell tenni erre, minden szakmának létre kell hoznia az anyanyelvű szakszókincset. Ebben a nehéz folyamatban a nyelvet hivatásként művelő írók, költők lelkesen együttműködtek a különféle tudományterületek kutatóival.

A tudományos irodalom nyelve még a század utolsó harmadában is vegyes, főként latin és német, de öröndetes a magyar nyelven kiadott munkák számának emelkedése is. A legtöbb anyanyelvű munka a mezőgazdaság és az orvostudomány, egészségügyi felvilágosítás témakörökben jelent meg. Ez a tendencia megegyezett a felvilágosodott uralkodók által is szentesített célkitűzéssel, hogy az alapvető, mindennapi életviteléhez szükséges tudáshoz mindenkinek joga van, mégpedig az anyanyelvén. A közhasznú ismeretek egyik legfontosabbikjaként az egészségügyi felvilágosítást jelölték meg. Már a század negyvenes éveitől kezdve jelentek meg orvosi könyvek magyar nyelven, az 1770-es évektől pedig határozottan érezhető lendületet kapott az anyanyelvű könyvkiadás. A munkák kezdetben külföldi szerzők műveinek fordításai voltak „házánk állapotjához alkalmazva”, egyéb adalékokkal „megjobbítva”. A fordításokat az ország legjelesebb orvosai készítették: Weszprémi István, Domby Sámuel, Szeli Károly, Marikovszki Márton, Madai Dávid Sámuel, Perliczy János Dániel és még lehetne a sort folytatni. Születtek önálló, saját kutatáson alapuló, magyar nyelven írott munkák is: Weszprémi István, Csapó József, Mátyus István, Gömöry Dávid, Domby Sámuel és Rácz Sámuel munkáját dicsérve mondhatni minden orvosi szakterületen. A köteteket olvasva azonban érthető az a törekvés, hogy a köz- és irodalmi nyelvet, a helyesírást lehetőség szerint szabályok közé kellene szorítani, az egyes területek szakterminológiáját létre kell hozni, illetve a már meglévőt egységesíteni.

Kétségtelen tény, hogy a tudományos nyelvújításra elsőként Bessenyei György hívta fel a figyelmet 1778-ban, *Magyarság* című cikkében a sokat idézett mondatdal: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sosem...”. A magyarnyelvűség programját azonban a legalaposabban, az egész nemzet érdekeit figyelembe véve Decsy Sámuel orvosdoktor tette vizsgálat tárgyává 1790-ben, a „Pannóniai Féniksz avagy a hamvából feltámadott magyar nyelv” című, 286 lap terjedelemben, Bécsben kiadott művében. Decsyről röviden csak annyit említsünk meg, hogy bölcsész és orvosi végzettsége birtokában — bár több orvosi tárgyú írása is ismert — mégis bölcsészként szerzett magának nagyobb hírnevet. Tanulmányai befejeztével Bécsset választotta lakhelyül, és itt a nemzeti nyelv és a magyar nyelvű irodalom fejlesztésén fáradozott. Ebben eszközül használta fel az általa alapított és 27 évig szerkesztett bécsi *Magyar Kurír* című folyóiratot.

A Pannóniai Fénikszben a magyar nyelv lassú fejlődésének okát a hosszú török uralomban, majd az azt követő idegen betelepedésekben, a nemesek külföldre költözésében, de legfőképpen a latin nyelvű oktatásban véli megtalálni. Késérő szemrehányást tett, hogy a magyar gyermek milyen nehezen szerzi meg ismereteit, mert nem az anyanyelvén teszi. Elfecsérelt időnek tartja azt, amíg a latinnal tömők a diákok fejét, szerinte avval az energiával egyéb, hasznosabb dolgot tanulhatna meg. A franciák, angolok, németek nemzeti nyelvükön tanulnak, ezért ott egy 18-20 esztendő fiatal sokkal képzetebb, mint nálunk egy iskolapadban megvénült ember. Az oktatási rendszer hibáit hangsúlyozza, amikor a szerinte felesleges „holt” nyelv biflázása mellett az egyéb tárgyakat sem oktatják kellő alaposággal, néhány év alatt minden tudás feledésbe merül.

Okfejtése során kiderül, hogy nem akarta a latin nyelvet száműzni az iskolákból, de azokra kívánta korlátozni, akiknek későbbi foglalkozásuk gyakorlása során szükségük lesz: papoknak, jogászoknak, orvosoknak stb. Az ő tanításukat is úgy módosítaná, hogy csak a fogalmazványok megírása, szövegek megértése legyen a cél, a deák beszéd valójában nem szükséges, hiszen a pap nem prédikál deákul, a prókátor és a bíró szintén magyarul intézi a peres ügyeket, az orvos pedig legfeljebb a receptet írja meg latinul, de nem deákul orvosol. „Csak az tanuljon latinul, aki pennával fogja keresni kenyerét” (i. m. 76). A többieket általános ismeretekkel gazdagítsák az iskolák. — Tulajdonképpen az 1777-ben kibocsátott — alapelveiben az előző oktatási gyakorlathoz viszonyítva korszerűbb szellemű — Ratio Educationist is bírálja bizonyos pontokon, illetve annak további modernizálását sugallja.

A külföldi példák és a hasznosság elve alapján természetesen nem vetette el az idegen nyelv ismeretének szükségességét és a nemzet gazdasági kapcsolatainak kiépítése érdekében a német, francia, angol és olasz elsajátítására buzdít. Az ország mezőgazdaságának modernizálása sem valószínűsíthető meg a szakirodalom olvasása nélkül, azok pedig nem latinul, hanem németül vagy franciául jelennek meg — érvelt Decsy. Az iskolai oktatás modernizálását a gazdaság fellendítése érdekében sürgette, az élő nyelvek terjesztését és az úgynevezett reáltanodák számának növelését vélte elsőrendű fontosságúnak. Az elmélkedés következő pontjaként a magyar nyelvű tudományos, szakmai irodalom hiányáról, annak okairól fejtette ki véleményét. A jelenséget nem a tudós fők hiányára vagy restségére vezette vissza, hanem arra az áldatlan állapotra, hogy a szerző nem talál anyagi segítségre a kiadást illetően: „...előbb emésztí ezt meg a moly, mintsem napvilágot láthat, mert neki magának nincsen pénze a kiadásra, a tehetősebb urak pedig inkább cifra kocsikra, lószerszámokra, cselédekre, bálokra s más mulatságokra adják a pénzt mint a magyar tudományokat öregbítő könyveknek nyomtatására.” — mondta ki a súlyos következtetést (i. m. 125).

A nemzeti műveltség kibontakozását a nemzeti nyelvű irodalom megszületésétől és ezzel összefüggésben a magyar középosztályból kialakuló olvasóközönség létrejöttétől várta. A középosztály irodalom iránti érdeklődéséről is sötét képet festett: „...nem csak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól is csömört kap, s inkább henyélésben vagy haszontalan mulatságokban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagításában” (i. m. 146—7). Elgondolása szerint a fokozatos elve alapján kell a szélesebb rétegeket ránevelni az olvasásra, szórakoztató, könnyed regények, jól érthető ismeretterjesztő könyvek segítségével. Regényekben, széphistóriákban nem volt hiány, a többi terület azonban fejlesztést kívánt.

A magyar nyelv felvirágoztatásának legfontosabb segítőjeként egy magyar tudós társaságot kell szervezni a fővárosban, az intézmény protektorául az uralkodó elsőszülöttjét, Ferenc főherceget kell megnevezni, az ő példáját sorra követni fogják az előkelő, nemesi ifjak, majd a középosztálybéliak is.

Ezután ismételten a tanítás korszerűtlenségeire, hibáira irányítja a figyelmet, az anyanyelven való oktatás elengedhetetlen fontosságára, valamint a tanárok tudásának növelésére, túlterheltségük enyhítésére próbál megoldást keresni. Újabb tárgyak felvételét sürgeti a tantervbe: esztétika, régészet, statisztika, pedagógia, filozófia, a természettudományok és a reáliák korszerű szellemű elsajátíttatását hangsúlyozta. Régi tekintélyünket csak úgy szerezhetjük vissza, ha műveltek leszünk. Ennek mindenható eszköze pedig nem más, mint nemzeti nyelvünk. „Nyelvünk olyan, mint a fénikszmadár, mely elvénült: a nap kemény heve hamuvá változtatja csontjait, de ezekből hirtelen új szép ifjú féniksz támad. Így támad halottaiból új életre a magyar nyelv is.” (I. m. 284) Ezzel a költői képpel utal munkája címére Decsy, amellyel ékesen bizonyította azt is, hogy a kultúra minden ágáról tudtak szépen, kifejezően, árnyaltan írni anyanyelvünkön, csupán akarat és elhatározás kérdése volt a megvalósítás. (Vö. KORNIS GYULA, *A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp., 1927. 1: 113—25.*)

Nemcsak a külföldi példák követése miatt szorgalmazták a XVIII. század folyamán sorozatosan a nyelv művelése és megújítása céljából alakítandó hazai tudományos társaság létrehozását,

de a tapasztalat is azt igazolta, hogy az egyéni, elszigetelt munka nem vezet a kívánt eredményre. Hosszasan sorolhatnánk a tudományos társaság megalakítására készített tervek, javaslatokat, amelyeket Bod Péter, Bessenyei György, Révai Miklós, Kovachich Márton György, Aranka György stb. neve fémjelez, és amelyek javarészt megrekedtek a tervezés szintjén, a szervezett formában való működésnek objektív és szubjektív tényezők vetettek gátat. (Vö. TOLDY FERENC, Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In: Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 7: 354—93.)

A hazai tudomány, ezen belül pedig a nyelvészet, nyelvújítás, szaknyelv fejlesztését szem előtt tartó, laza keretek között kommunikáló szellemi munkaközösségek, baráti társulások azonban 1779-től fogva örvendetes számban gyarapodtak. Több esetben gyűjteményes munka vagy folyóirat szerkesztése, netán egy-egy köztiszteltben álló vezéregyéniség fogta össze őket. A közös munka és az eszmecsere túlnyomóan a hihetetlen mértékű levélváltás során zajlott, ezért a legértékesebb, sehol másutt nem fellelhető adatokat a tudósok levelezéséből meríthetjük (l. pl. WALLASZKY PÁL, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria... Budae, 1808.*).

Több társaság tevékenységében aktívan részt vettek orvosok, természettudósok is. Az 1779-től Pesten körvonalazódó Hazafiúi Magyar Társasághoz (Bessenyei köre) tartozott Rác Sámuel. A Kassai Magyar Társaság (1787) — Batsányi, Baróthi Szabó Dávid és Kazinczy köre — Földi Jánossal és Weszprémi Istvánnal állt kapcsolatban. A Pétzeli József és a Mindenés Gyűjtemény című folyóirat vonzáskörében munkálkodók között a legismertebb orvosok Zay Sámuel és Nagy Sámuel voltak.

Az orvostudomány, illetve az orvosi nyelvújítás szempontjából legértékesebb munkát felmutató, munkatársi gárdájában legtöbb orvost magáénak mondó társulások közül kettőt emelhetünk ki: a Bécsi Tudós Társaságot és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságot.

A Bécsi Tudós Társaság néven, javarészt az úgynevezett testőrírókból álló munkaközösség Görög Demeter és Kerekes Sámuel Hadi és Más Nevezetes Történetek című folyóirata köré csoportosult. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, A Bécsi Tudós Társaság és kapcsolatai: Széphalom 3. 1991: 343—61.) Görögék a hirlap- és könyvkiadáson túlmenően jelentős pályázatokat is meghirdettek. 1789-ben a bécsi Magyar Kurírban tettek közzé egy felhívást magyar nyelvű pszichológiai mű megírására. A pályázatra három jelgés munka érkezett be. Először Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) irodalmár, nyelvész írása „Pszichológia, azaz: a lélekről való tudomány” címmel. Másodikként Bárány Péter (1763—1829), Széchenyi Ferenc titkárának munkája „Jelenséges lélek-mény” címmel. A harmadik pályázó személye máig ismeretlen maradt. A díjat — 30 aranyat — Bárány Péter nyerte el. Bár a pályázat meghirdetésekor megígérték, hogy az első helyezett munkáját ki nyomtatják, erre nem került sor. Egy későbbi elemzője szerint „cenzúrai nehézségek miatt” nem valósult meg a kiadás, hiszen Bárány a díjátvevő beszédében „e jelenvaló világ legnagyobb bölcselkedője”-ként Kantot említette. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, Az első magyar bölcséleti mű és története: Bárány Péter jelenséges lélek-mény. Bp., 1990.) A kézirat kalandos utat járt be, sokáig elvesztettnek hitték, míg végül — szerencsére — a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került; ma is ott őrzik. Mivel Bárány nem orvos volt, a filozófián kívül — Kant hatása erősen kimutatható — fontos volt számára a korabeli orvosi szakirodalom ismerete. Tudjuk, hogy baráti köréhez tartozott Decsy Sámuel és Kis József, aki ekkor szintén a Széchenyi család szolgálatában állott. Az orvostörténeti elemzők is elsősorban a munkához fűzött szövszedet jelentőségét emelik ki, mint a pszichológiai szakszókincs kezdetét. (Vö. GYÁRFÁS ÁGNES, Bárány Péter Magyar Pszichológiájának szövszedete: Magyar Könyvszemle 103. 1987: 126—37.) Már a kortárs Baróti Szabó Dávid is nyolc szót felvett Kisded szótárába a Bárány által alkotott szavakból, amelyek ma is használatosak: *alany, inger, közvetlen, látomány, műszer, okfő, rendszer, társkép* (Kisded Szótár... Kassa, 1784.). A későbbiekben is többeket foglalkoztatott a munka szókincse, a Bárány által létrehozott szakszavak, például ifj. Szinnyey József, Szily Kálmán, Kornis Gyula, Gáldi László nyelvtörténeti munkáiban (vö. pl. SZILY, NyÚSz.: Előszó). Ez azért is érdekes momentum, mivel a szakirodalom egyfolytában a kézirat elkallódásáról szólt. Azt is kimutatták, hogy a szakkifejezé-

sek vonatkozásában Rácz Sámuel és Domby Sámuel munkáira támaszkodott. A pszichológiai irodalom későbbi elemzői is eredetibb műnek tartják, mint Pálóczi Horváth Ádám pszichológiáját, bár azt hamarosan (1792-ben) kinyomtatták Trattner pesti nyomdájában. Horváth Ádám könyve — nem titkoltan — kompiláció: Epikurosz, Platon, Arisztotelesz, Malabranche, Locke, Hobbes művei nyomán írta (PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Pszichológia, az az a lélekről való tudomány*. Pest, 1792.). Fontosságát szintén a magyarnyelvűségben határozhatjuk meg, amelyről maga így vall: „...Magyarul kellett ezt írnom — Magyar írásom’ módja felől előre vallást teszek a’ Hazának: hogy még mindnyájan valakik tsak magyarul írogatunk, az írás módjának sok (és kivált meg-egyezés) híjjával vagyunk — ki-ki a’ magáét jónak tartja, és addig míg kevés számú Társaságink jobb és erősebb lábra nem állnak, hiba-nélkül-valósággal eg’yikünk sem ditsekedhetik...” (PÁLÓCZI HORVÁTH I. m. 1). Sajnos azt nem tudjuk, hogy kik voltak a pályaművek bírálói.

A magyar nyelvű pszichológiával egyidőben, azaz 1789-ben egy másik pályázatot is kiírtak Görögék, mégpedig egy jó magyar nyelvtan megírására. Összesen öten pályáztak, köztük volt Földi János és Gyarmathy Sámuel orvosdoktor. A munkák elbírálását az úgynevezett „debreceni kör”-re bízta, amelynek tagjai a kollégium köré csoportosult írók voltak. A legjobbnak Földi János munkáját tartották, de igen kiválónak ítélték meg Gyarmathy Sámuel grammatikáját is. Ennek ellenére egyikük munkája sem került változatlan formában kiadásra, hanem „összedolgozva” ezeket, elkészítették a gyakorlatban „Debreceni Grammatika” néven ismertté vált magyar nyelvtant, amelyet 1795-ben Bécsben adtak ki (*Magyar Grammatika*, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Béts, 1795.). A kötet nyelvi iskola és rendkívül sok vita és bírálat kiindulópontja lett. Mind az utókor, mind a kortársak sokat foglalkoztak vele, a vélemények erősen megoszlottak. Kazinczy Debrecen a nyelvi konzervativizmus fészkeként tartotta, hasonló ellenszenvvel nyilatkozott róluk és tevékenységükről, mint egész élete folyamán Verseghyről. Még egyik jó barátjának — a grammatikában érintett — Földi Jánosnak is elítélően nyilatkozott róluk. Egyesek tudni vélik, hogy amikor Földi ki akarta adni „Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika” címen 1790-ben megírt munkáját, éppen Kazinczy rendkívül éles hangú kritikája miatt fulladt kudarcba a megjelentetése. „Bosszant Debreczen” — írta Kazinczy Berzsenyinek egy levelében — „kik azt tartják, hogy a’ Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a’ görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit, sem hozzáadni, sem változtatni”. Feltehetően személyes ellentétei a debreceniekkel vetítődték ki a Grammatikára, mivel semmi egyéb nem magyarázza az éles és egysíkú bírálatot (vö. BENKŐ LORÁND, Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982. *NyudÉrt.* 113. sz. 16—7, 35—7). A kötet szerkesztői a következőképpen nyilatkoztak az újításokról a bevezetőben: „Új szók tsinálása nem tilalmas...” (i. m. XVI). Ezek használatát főként a tudományban tartották kíváncsnak, ugyanakkor a meghonosodott idegen szavakat sem akarták kiirtani a szaknyelvi használatból. Az előzőekben már említett nyelvtani zűrzavar, a helyesírási ingadozás, sok esetben új szó és alkalmatlan, erőltetett szakkifejezés, a nyelvért aggodás arra ösztönözték őket, hogy kimondják: szükséges, elengedhetetlen egy jó nyelvtan és egy jó szótár, amely szinte törvényül szolgál az íróknak, egyenlőséget hoz az irodalomban, a tudományok magyar nyelvű műveléséhez létrehozza a nyelvi eszközöket. Ezt a gondolatmenetet később Toldy Ferenc is bírálta. Elsősorban azért, mert a grammatika megírását alapos előtanulmányokhoz kötötte, a szótárról pedig úgy vélekedett, hogy „a szótár ... csak gyűjtője és bírálója lehet ... egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek...” A „Debreceni grammatiká”-ról pedig összegezve azt a véleményt alkotta, hogy legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznót, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvként használták, ezért „bemotskolta az öszves református irodalmat is hosszú időre” (TOLDY FERENC, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig*. Pest, 1864—1865. 32, 35—7, 113—4, 150—64, 178—81). A közelmúltban BENKŐ LORÁND már sokkal higgadtabban foglalta össze a debreceniek munkáját és értékelte a Grammatika jelentőségét a XVIII. századi nyelvújításban. Ő azt mondja, hogy bár Debrecen valóban a nyelvi konzervativizmus híve volt, a korabeli nyelvtanok között mégis ez volt az egyik leg-

színvonalasabb, mivel nem hirdette egyértelműen az ortológiát. Az általuk túlzásnak vélt modernizálást elsősorban a szépirodalomban igyekeztek megakadályozni, a fiatal nemzedék eleven, eddig szokatlan stílusát ítélték el, „különös cifraság”-nak, „a beszédben való helytelen bujálkodás”-nak tartva azt.

A két magyar haza — ahogyan a kortársak nyelvhasználatában élt az anyaország és Erdély — történelmi, nyelvi, szellemi és érzelmi összetartozásának következtében a felvilágosodás elérte Erdélyt is, még ha kibontakozásában némi késést állapíthatunk is meg. A nyelvművelés, nyelvújítás munkájának összefogását, szervezését minden kétséget kizáróan az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és a központi egyéniség, Aranka György (1737—1817) nevéhez kell kapcsolnunk. (Vö. BENKŐ SAMU, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és kora*. In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793—1993)*. Kolozsvár, 1994. 14—7.) 1793 decemberében tartották első ülésüket, a királyi leirat azonban nem engedélyezte a hivatalos megalakulást, ezért úgynevezett „Próba-Társaság”-ként működtek. Aranka eleve óvta a Társaságot attól, hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetévé váljon. Központi feladatként a magyar nyelvű művelődés, tudományosság megteremtését nevezték meg, ezen belül az 1796—1801 közötti években válik határozottá a természettudományos orientálódás. (Vö. TÓFALVI ZOLTÁN, *Vidék és tudomány az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratainak tükrében*. In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793—1993)*. Kolozsvár, 1994. 68—74.) Ebben a tevékenységben Aranka erős támaszai voltak a botanikus Benkő József, valamint a kor legjelentősebb erdélyi orvosai: a kolozsvári orvostani intézet tanárai, a nagyobb városok gyakorló orvosai. Nyulas Ferenc (1758—1808), Gecse Dániel (1768—1824), Pataki Sámuel (1765—1824), Soós Márton, Mátyus István (1725—1802), Etienne András jelenléte nemcsak a Társaság orvostudományi érdeklődését bizonyítja, tudományos munkásságuk egyben a magyar orvostudomány egyik fontos korszakát is jelzi. Gyarmathy Sámuel orvosdoktor kell még említenünk, akit orvosi végzettsége ellenére elsősorban nyelvészeti kutatásai révén méltat a XVIII. századi művelődéstörténet. Róla még részletesebben szólunk.

Aranka kétségtelen érdeme, hogy úgy tudta mozgósítani az orvosokat — terjedelmes levelezése által bevonva az anyaországbélieket is —, hogy a tudományok anyanyelven történő művelése által gyarapítsa a magyarság kultúráját. Aranka saját maga is érdeklődéssel foglalkozott az erdélyi gyógyvizekkel, ezért lelkesen támogatta Nyulas Ferenc és Pataki Sámuel ásványvízelemzéseket tartalmazó írásainak magyar nyelvű kiadatását. Arankáéknak az a törekvése is az erdélyi orvostudomány fejlődését szolgálta, amelynek értelmében a kolozsvári orvos-sebész tanintézetben folyó sebész- és bábaképzés magyar nyelvűségét szorgalmazta. A társasághoz kötődő Mátyus István Ő és új Diaetetikája a magyar nyelvű orvosi szakirodalom legjelesebbjei közé tartozik.

A Társaság egyik legszínesebb, igen jelentős nyelvészeti eredményeket felmutató tagja a kolozsvári születésű Gyarmathi Sámuel (1751—1830). Ő maga írta le egyik munkája előszavában, hogy a gyógyítás mellett megmaradt szabad idejében kezdett el „a szeretett Nemzet betses Nyelvének pallérozásával” foglalkozni. 1788-ban látott hozzá „Okoskodva tanító magyar nyelvmester”-ének megírásához, amely az 1791-es erdélyi országgyűlés idejére már készen volt, de csak 1794-ben nyomtatták ki a rendkívül terjedelmes (mintegy 650 lapos) művet. Még ebben az évben megjelent ennek kiegészítéseként az „Új próba a magyar írás módjában” című tanulmánya is, amelyben egy új, egységesített helyesírás bevezetését javallotta. Nyelvészeti kutatásainak kibontakozását nagyban elősegítette az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz való csatlakozása. A Társaságnak sikerült pénzt szerezni, és első kiadványukként Gyarmathi Nyelvmestere került az érdeklődők kezébe. 1795—1798 között Bethlen Elek, a későbbi történész nevelőjeként, annak kíséretében végigjárta Németországot, legtöbb időt Göttingában töltve. Számos egyéb kutatása mellett a nyelvészet szempontjából volt leggyümölcsözőbb számára ez az út. Beható tanulmányokat folytatott az ásványtan és botanika területén, de Aranka György megbízásának eleget téve a német mezőgazdaságról, ipari újdonságokról csakúgy beszámolt, mint a legújabb szakirodalomról. Természetesen kapcsolatait

felhasználta a Nyelvművelő Társaság népszerűsítésére is. Nyelvészeti szempontból meghatározó volt a Ludwig Schlözerrel és Büttnerrel való megismerkedése. Ekkor írta élete főművét az „Affinitas lingua Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata” című 400 lapos könyvet (Göttinga, 1799.), amelynek elismerésképpen tagjai közé választotta a Göttingai Tudós Társaság. Evvel a munkájával Gyarmathi a finnugor összehasonlító nyelvészet egyik megalapítójává vált. A lapp nyelvvel való rokonságot előtte Sajnovics János (1733—1785) vetette fel 1770-ben írott könyvében. Nyelvészeti tevékenységének utolsó darabja az 1816-ban kinyomtatott etimológiai szótára, amelynek anyagát 57 nyelvből merítette (Vocabularium... Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett GYARMATHI SÁMUEL. Béts, 1816.). A toldalékként hozzáfűzött székely szószedetnek komoly néprajzi értéke is van. (Vö. Buzinkay Géza, Gyarmathy Sámuel (1751—1830): Orvosi Hetilap 111/26. 1970: 1529—32.) Az összehasonlító nyelvészetnek ez az irányzata a kortársak közül többeket ellenállásra készített, Kazinczy is közéjük tartozott. Gyarmathi szótáráról viszont teljes elismeréssel nyilatkozott.

Röviden, de szólnunk kell a XVIII. századi szótárirodalom eddig nem említett emlékeiről is, hiszen a szótárak sorsa szinte nemzeti üggyé vált. Az irodalomban Baróti Szabó Dávid, Kazinczy, Barczafalvi Szabó Dávid saját könyveik szóanyagát magyarázták. Ezzel egyidőben megindult egy-egy szakterület szókészletének összegyűjtése is.

A természettudományok, ezen belül az orvostudomány területén kiadott munkák csaknem mindegyike függelékként közölte az új szakkifejezéseket. A botanikai szaknyelv létrehozásában komoly szerepe volt az orvos Csapó Józsefnek, az ő nyomdokain haladt tovább Benkő József, aki több botanikai szószedetet tett közzé. A növényteni terminológiát végül is szintén két orvos végzettségű tökéletesítette: Földi János és Diószeghy Sámuel. Szentgyörgyi József debreceni orvos a magyar állattani szakszókincs megalapozásával szerzett magának érdemeket. — A századfordulóra kialakult helyzetet Kazinczy így jellemezte: „...a magyar nyelv egy nyelv, de a poéta, a rhetor, a historicus, a theather, a piacz, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv ... az Élet’ nyelvén kívül most egy más is támadt, a’ Könyvek nyelve...” (idézi: BENKŐ: NytudÉrt. 113. sz. 35).

Az elmondottak alapján hozzáfűzhetjük, hogy az orvosi szaknyelv kialakulásának is hőskora volt a XVIII. század utolsó harmada, amelynek törekvései néhány évtizedes — a történelem és a politika által vezényelt — hallgatás után a reformkorban kaptak új lendületet.

KAPRONCZAY KATALIN